

**Читання, переклад, тлумачення:
візантійське джерелознавство
як складова практичних занять у Харківському університеті
(середина XIX — початок XX ст.)**

Марина **ДОМАНОВСЬКА** (Харків)

*К. і. н., ХНУ імені В. Н. Каразіна, Центр українських студій імені Д. І. Багалія, фахівець,
marinadomanovska@gmail.com*

Дослідження візантійського минулого і становлення візантиністики як предмету викладання в Харківському університеті розпочалося в середині XIX ст. До обов'язків викладача, окрім лекційного викладу матеріалу, який нерідко обмежувався переказом одного чи декількох популярних російськомовних чи закордонних посібників, поступово додавалося читання спеціальних курсів і проведення практичних занять. Звичайно, що не всі викладачі використовували такі форми роботи, проте поодинокі джерельні відомості свідчать про їх присутність у навчальних планах, поступове вдосконалення методики їх проведення і урізноманітнення тематики. Саме практичні заняття і спеціальні курси, які потребували широкого залучення не лише загальних праць, а й спеціальної літератури та джерел, з плином часу поступово набували популярності серед студентів і найкращим чином демонстрували високу фахову майстерність і працелюбність викладача.

Основними джерелами, що дають можливість дослідити зміст практичних занять і спеціальних курсів з візантійської тематики, є звіти Ради Харківського університету, огляди викладання предметів, а також джерела особового походження. Саме вони містять інформацію про візантійські джерела, які власне і становили основний об'єкт дослідження, а також про форми роботи з ними.

Вперше в Харківському університеті викладати такі курси розпочав Олександр Зернін, призначений на посаду ад'юнкта кафедри російської історії 1847 р. Огляд викладання предметів за 1852/1853 навчальний рік містить згадку про те, що в курсі російської історії від заснування держави до царя Івана IV Васильовича, окрім 5 лекційних годин на тиждень, О. Зерніним було введено додаткову годину «на дослідження деяких спеціальних питань науки, частково у вигляді додатку до прослуханого курсу, частково для того, щоб привчити студентів 4 курсу до самостійної розробки історичних матеріалів». Це було однією з перших спроб впровадити практичні заняття для безпосереднього знайомства студентів з історичними джерелами, серед яких, ймовірно, були і твори візантійських авторів, що містили відомості з історії Київської Русі. Проте, на жаль, зміст цих занять є невідомим.

1857 р. О. Зернін почав читати курс «Життя та літературні твори імператора Константина Багрянородного», який можна вважати спробою переходу від викладання загальних курсів, що ґрунтувалися передусім на історичних посібниках, до спеціальних курсів, в основі яких була копітка робота із оригіналами джерел. Такий спеціальний візантиністичний курс О. Зерніна фактично є першим в університетах Російської імперії. Навіть у столичному Петербурзькому університеті спеціальні курси, присвячені візантійським старожитностям та літературним джерелам, з'являються дещо пізніше. Від початку 60-х рр. XIX ст. їх розпочав викладати Г. Дестуніс, а у 70-х рр. XIX ст. цю традицію продовжив В. Васильєвський.

Відомий історик-медієвіст Василій Надлер у Харківському університеті викладав широке коло загальних і спеціальних курсів, серед яких «Історія ісламського Сходу і Візантії» (1877/1878), «Історія Візантійської імперії» (1878/1879), «Історія середніх віків в добу хрестових походів». За словами А. Вязигіна, саме першоджерела становили основу курсів В. Надлера, проте невідомо, чи стали вони предметом уваги на практичних заняттях.

1869 р. екстраординарним професором за кафедрою церковної історії був призначений Амфіан Лебедев, який, окрім читання загальних курсів, проводив практичні заняття з читання давньогрецьких та візантійських джерел і аналізу доступної на той час літератури (праці М. Скабалановича, Ф. Курганова, Є. Голубінського, І. Соколова та ін.), на яких студенти також презентували власні письмові роботи. В огляді викладання предметів за 1886–1887 навчальний рік збереглася згадка про практичні заняття «Объяснительное чтение первого обличительного слова Григория Богослова на императора Юлиана и беседа Василия Великого о том, как пользовались языческими сочинениями».

Візантійські джерела на початку XX ст. стали предметом уваги викладача кафедри російської історії Володимира Савви (1895–1905, 1909–1919 рр.). Згідно звіту за 1901–1902 навчальний рік практичні заняття з російської історії полягали в перекладі та критичному розборі свідств візантійських авторів. Серед останніх — праця Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору», опис боротьби великого князя Святослава Київського з візантійським імператором Іоанном Цимісхієм з «Історії» Лева Диякона та свідства Бертинських анналів про Русь. 1903–1904 навчального року практичні заняття з російської історії В. Савви присвячувалися читанню та розбору пам'яток давньоруської писемності, деяких грамот руських князів, візантійських імператорів та Константинопольської патріархії. У 1910 р. В. Савва проводив практичні заняття з давньої російської історії, що передбачали читання та тлумачення «відомостей візантійських та араб-

ських письменників про Давню Русь». Практичні заняття з російської історії також проводив Дмитро Багалій: 1901 р. предметом уваги були давньоруські літописи та русько-візантійські угоди X ст., на знайомство з якими відводився значний обсяг навчального часу (4 години на тиждень).

На кафедрі всесвітньої історії на початку XX ст. провідним медієвістом був Андрій Вязигін, який 1900–1901 навчального року обрав предметом дослідження на практичних заняттях з історії середніх віків новели візантійських імператорів доби іконоборців, Македонської династії і династії Комнінів.

Приват-доцент кафедри всесвітньої історії Євгеній Черноусов, який викладав у Харківському університеті впродовж 1911–1918 рр., темою свої студій обрав візантійські культурні, політичні та правові феномени, а також соціально-економічний розвиток Ромейської імперії. Завдяки Є. Черноусову вперше за всю історію Харківського університету в навчальному плані історико-філологічного факультету з'явився загальний курс історії Візантії (1912–1917). 1912 р. у весняному семестрі Є. Черноусов проводив практичні заняття за джерелами хрестових походів та лекції з історії Візантії доби хрестових походів. Впродовж 1915–1916 р., окрім згаданих курсів, для студентів третього та четвертого курсів він проводив практичні заняття, що полягали в «читанні та тлумаченні вибраних уривків творів візантійських хроністів» та вивченні пам'яток візантійського законодавства. Слід зазначити, що до списків рекомендованої літератури науковець долучив праці відомих на той час європейських та російських візантиністів, зокрема К. Крумбахера, Захарія фон Лігенталя, Г. Герцберга, Х. Гелзера, В. Васильєвського, Ю. Кулаковського та ін. Ще одним проявом уваги Є. Черноусова саме до візантійської економіки стало проведення зі студентами старших курсів практичних занять із вивчення пам'яток візантійського законодавства, для яких вченим було обрано «Книгу Епарха». Вочевидь, саме під час цих занять один зі студентів, В. Зиборовський, здійснив переклад цього джерела російською мовою, додавши до нього примітки і коментарі, а також підготував наукову розвідку «Время происхождения Книги Эпарха» (1915 р.).

Окрім істориків, практичні заняття з залученням візантійських джерел проводили і викладачі юридичного факультету, проте відчувався значний брак фахівців. Так за кафедрою римського права, окрім аналізу пам'яток ранньовізантійського законодавства у курсі історії римського права, передбачалося викладання курсу візантійського законодавства, проте через відсутність спеціалістів ця дисципліна у російських університетах була рідкістю. Історію римського права у Харківському університеті від середини XIX ст. викладали О. Міцкевич (1838–1858), Й. Кениг (1858–1861), А. Стоянов (1887–1902). Втім, окремі відомості про

звернення до пам'яток візантійського законодавства збереглися лише у біографії Л. Загурського, який викладав історію римського права впродовж 1875–1912 рр. Його курс передбачав значне навчальне навантаження від 6 до 12 годин на тиждень, половина якого відводилася на «читання та пояснення найважливіших місць» із зводу римського права, створеного за візантійського імператора Юстиніана. Як правило, уривки відповідали тематиці лекційних занять. Окрім Л. Загурського, курс історії римського права з практичними заняттями наприкінці XIX ст. викладали С. Ніконов та В. Фон-Зелер.

Питання рецепції візантійського права у Київській та Московській державі були предметом уваги в навчальних курсах за кафедрою російського права. У Харківському університеті така кафедра, заснована відповідно до статуту 1863 р., залишалася вакантною до призначення І. Дитятіна в січні 1879 р. Навчальний курс, що передбачав виклад проблеми впливу візантійського права на давньоруське, І. Дитятін читав для студентів першого та другого курсу зі значним навантаженням від 3 до 6 годин на тиждень (1879–1887 рр.), проте зміст відповідних практичних занять невідомий.

На кафедрі історії руського права впродовж останньої чверті XIX ст. працювали фахівці з давньослов'янського та давньоруського права І. Собєстіанський (1887–1895) та О. Загоровський (1880–1910(?)). Курс історії руського права передбачав 5 або 8 годин на тиждень, із яких відповідно 2 та 4 години відводилися на практичні заняття, де вивчалися пам'ятки права Давньої Русі та Московської держави, а також визначався ступінь рецепції в них візантійського законодавства. Після смерті І. Собєстіанського цей курс читав професор кафедри державного права М. Куплеваський, а з 1897 р. на кафедрі історії руського права було призначено М. Максимейка, фахівця з давньоруського та литовського права, який викладав загальний курс з історії руського права, історію російського цивільного права, історію російського державного права у Харківському університеті до 1918 р.

Значну візантиністичну складову мав курс церковного права, який від початку 40-х рр. XIX ст. читався у духовних академіях професорами богослов'я. У 60-х рр. XIX ст. відбувся поступовий перехід церковного права із комплексу богословських наук до юридичних, у навчальних планах університетів ця дисципліна увійшла до числа обов'язкових для студентів-юристів одночасно із заснуванням кафедри церковного законодавства за Статутом 1863 р. У дослідженнях російських церковних істориків та юристів переважали студії з права Православної Церкви, в яких передусім визначалося коло джерел церковного права, а також ступінь рецепції пам'яток візантійського церковного законодавства в Давній Русі, Московській державі та у Російській імперії. Отже,

фахова підготовка спеціалістів із цієї дисципліни вже у другій половині XIX ст. потребувала, окрім суто юридичної та богословської підготовки, володіння новогрецькою мовою, знайомства з візантійськими джерелами. Провідним спеціалістом юридичного факультету Харківського університету в галузі церковного права був М. Остроумов (1847–1920?). Окрім читання лекцій з курсу церковного права, М. Остроумов проводив і практичні заняття, що передбачали «читання та коментування пам'яток, аналіз збірників церковного права та повідомлення необхідних відомостей з історії церкви».

Отже, діловодна документація Харківського університету і спогади його вихованців дозволяють лише встановити коло візантинознавчих дисциплін, з яких проводилися практичні заняття джерелознавчого характеру. Повний список візантійських джерел, з якими працювали студенти, а також методика роботи з ними, залишаються значною мірою невідомими. Тому на основі поодиноких джерельних згадок можна лише припустити, що студенти старших курсів, які вже мали певні досягнення у вивченні класичних мов, на практичних заняттях намагалися надати якомога точний переклад уривків творів візантійських авторів, а також вдавалися до спроб тлумачення їхнього змісту.

